

4. Поштова станція // Деснянська правда. – 1980. – 14 грудня.
5. Шляхами через Ніжин // Під прапором Леніна. – 1981. – 24 березня.
6. З часів минулих // Під прапором Леніна. – 1981. – 4 квітня.
7. Олександр Олександрович Богомолець // Під прапором Леніна. – 1981. – 23 травня.
8. Чи був Остер судноплавним? // Під прапором Леніна. – 1981. – 18 липня.
9. Волконські // Під прапором Леніна. – 1982. – 21 липня; 23 липня.
10. Ніжинський Замок // Під прапором Леніна. – 1982. – 22 жовтня.
11. Листи з XVII віку // Під прапором Леніна. – 1983. – 26 січня.
12. Новий музей чекає на експонати // Під прапором Леніна. – 1983. – 1 лютого.
13. Імена на мурі // Під прапором Леніна. – 1983. – 8 квітня.
14. Млини на Ніжинщині // Під прапором Леніна. – 1983. – 22 червня.
15. Наш земляк Ю.Ф. Лисянський // Під прапором Леніна. – 1983. – 13 серпня.
16. Нове про Ю.Ф. Лисянського // Під прапором Леніна. – 1984. – 11 травня.
17. На шляху у Михайлівське // Під прапором Леніна. – 1984. – 8 серпня.
18. Декабрист М.Й. Мозгалевський // Під прапором Леніна. – 1985. – 7 червня.
19. Проїздом через Ніжин // Під прапором Леніна. – 1986. – 11 жовтня.
20. Ніжинська кінська залізниця // Під прапором Леніна. – 1986. – 1 листопада.

Уміщені далі матеріали взяті з місцевої ніжинської періодики, де – за винятком однієї статті – були опубліковані всі історико-краєзнавчі дослідження Ю.С. Москаленка. З-поміж двох десятків робіт дослідника пропонувані нам здалися децю цікавішими й актуальнішими за інші, розглядаючи їх з точки зору сьогодення, особливо дивлячись на проблеми зі збереженням історико-культурного середовища, музейної роботи тощо.

Тексти газетних статей подані в повній відповідності до тексту оригіналу, не змінюючи характерних на момент їх публікації, але не відповідних сучасним нормам, лексем і граматики української мови. Щодо пунктуації, то вона приведена до сучасних правописних норм. Також виправлено кілька відвертих текстових, а також друкарських помилок.

Юрій Сергійович Москаленко

НІЖИНСЬКИЙ ЗАМОК

опубліковано:

Під прапором Леніна (Ніжин). – 1982. – 22 жовтня. – С. 4.

“Главный полковой город Нежин. Лежит на низком месте, обнесен валом, кругом которого ров, шириною семь саженой, глубиною одна сажень ... с четырьмя воротами ... по Московской к Киеву дороге близ Московских ворот в левую руку замок, сделанной по Вобанову манеру с фасадами и филингами и с бастионами иррегулярными”. Такі відомості про укріплення міста і його замок, або, точніше, цитадель (оскільки він розташований в середині міста-фортеці), подані в описі, надісланому в 1766 р. до канцелярії Малоросійської колегії.

Ясна річ, наведені дані стосуються більш пізнішого часу. Проте, немає сумніву, що наше місто ще в період Київської Русі мало значні укріплення з валами та частоколом з дерев'яними баштами і ровом перед ними. В середині міста знаходився дитинець або замок. Про Ніжин “валами оборонний” мова йде і в документах першої чверті XVII ст.

Будівництво земляної цитаделі, як пише О. Шафонський, проводилось “за польсько-го владения”, тобто у той час, коли Ніжин і вся Сіверська земля з Черніговом відішли по Деулінському миру 1613 р. до Польщі. Укріплення, створені раніше, не руйнувались, а відновлювались і вдосконалювались, глибшим і ширшим став навколишній рів, а земля, видобута з нього, зробила ще більш високим вал. У визвольній війні 1648-54 рр. Ніжин позбувся польсько-шляхетського панування. Цитадель у ці роки використовувалась як укріплення Ніжинського козацького полку. Після возз'єднання України з Росією російський уряд виступає на боці України і оголошує Польщі війну, яка закінчилась у 1667 р. Андрусівським перемир'ям. Кордон з цього часу і протягом 126 років проходив по Дніпру. У Ніжинській цитаделі розміщується постійний гарнізон на чолі з воєводою. Цікаво, що за даними “Переписних книг” 1666 року серед 26 ремісників ковальського цеху у місті налічувалось вісім “ратушних пушкарей”. На відміну від інших ремісників, вони податком не обкладались.

За часів Петра I, з 1708 р., воєводи стали іменуватись комендантами. Протягом століть неодноразово проводились ремонтні роботи по підтриманню укріплень у боездатному стані. Частіше всього вони пов'язувались з загостренням зовнішньополітичної обстановки, як це мало місце в 1737 та 1748 рр.

Більш докладні відомості про цитадель середини XVIII ст. подають архівні матеріали. Серед різних документів тут знаходиться “План Нежинской крепости с ближним строением”, датований 1749 р., на який нанесено також частину міської території з дворами, що межували з нею. Підписаний він інженером-підполковником Дебоскатом, котрий разом з комендантом цитаделі полковником Наковальніним керував її перебудовою в “манері Вобана”.

Себастьян де Вобан – французький військовий інженер, академік і маршал Франції. За його планами і під його керівництвом збудовано 33 та перебудовано понад 300 старих фортець.

Згідно з планом цитадель мала форму витягнутого п'ятикутника. Межі її від сучасної вул. Червоних Партизанів проходили у східному напрямку берегом Остра, далі сучасними вул. Подвойського, площею 50-річчя Жовтня та вулиці Червоних Партизанів до ресторану “Полісся”. Вхід до цитаделі вів через міст над ровом і через бастион проти теперішньої вулиці Гоголя. З північного боку з кріпості був вихід на берег Остра.

П'ять бастионів або багатокутових виступів на рогах укріплення, призначались для ведення флангового вогню вздовж рову і валу цитаделі. Фаси, тобто частини оборонної огорожі, відповідали напрямку вогню. До цитаделі прибудували форт, який тримав під прицілом південно-східні, південні та південно-західні ділянки прилеглої місцевості, оскільки ця частина цитаделі не мала перед собою такої перепони для ворожого наступу, як річка. озброєння цитаделі складалось з гармат.

На території розмістились два кам'яні порохові погребі, дві провіантські комори, караульне приміщення, гауптвахта, будинок коменданта з подвір'ям, житлові будинки і Богоявленська кам'яна церква, “которой прежде в замке не было”. Дерев'яна церква під

НІЖИНСЬКА СТАРОВИНА

такою назвою існувала і раніше, але за межами цитаделі. Кам'яна ж, збудована в 1721 р., збереглася як свідок минулого до наших часів і відома більше під назвою “замкової”.

За даними 1766 р., житлові будинки в цитаделі розташовувались на двох вулицях. Перша йшла від входу до замку проти Миколаївського собору до бастиону проти Покровської церкви. На цій вулиці було 20 хат з подвір'ями і 13 без них. На другій вулиці 14 хат з подвір'ями та 10 хат без них. Мешкали на території цитаделі солдати, їх вдови, ремісники, купці тощо.

Поруч з планом подано список 63 міських будівель, які від замкового рову знаходились ближче 20 сажнів і своєю наявністю порушували нові вимоги щодо оборонної зони перед укріпленням. Зокрема, з заходу (вул. Червоних Партизанів) недалеко від рову розташовувались “кузницы гарнизонные и солдатские двory, построены прежними воеводами и комендантами от давних лет”. Та й ніжинська ратуша теж увійшла у заборонену зону.

У межах Чернігівщини кордон з королівською Польщею проходив по Дніпру 197 верст, на ньому було 38 форпостів. Від Смоленська до турецьких володінь (Причорномор'я) кордон і прикордонні кріпості, в тому числі і Ніжинська, та військовий гарнізон міста, були під управлінням Київського генерал-губернатора.

У 70-80 рр. поступово стабілізувалось становище на півдні. Внаслідок війн з Туреччиною Росія дістала вихід до Чорного моря. Після Яського мирного договору 1791 р. Україна вже не зазнавала спустошливих турецько-татарських вторгнень.

Другий розподіл Польщі в 1793 р. віддав кордон Росії далеко на захід Отже, раніше створені укріплення остаточно втрачають своє оборонне значення, в тому числі і Ніжинська цитадель.

За штатами 1764 р. ліквідується посада коменданта і постійний гарнізон. Цитадель з цього часу знаходиться у віданні Ніжинського козацького полку, який в 1785 р. реорганізується у регулярний карабінерський полк. Нищівного удару старому укріпленню завдала пожежа 1797 р.

На планах забудови Ніжина кінця XVIII та початку XIX ст. її територія відводиться під ринок з торговими рядами. З того часу і до наших днів (дещо в менших розмірах). вона використовується за цим призначенням.

Чи виконувала свої оборонні функції цитадель? Відомо, що на наше місто у 1661 р. нападав король польський Ян Казимір разом з кримськими татарами, у 1667 р. – самі татари, але взяти не змогли, завдавши йому лише значних руйнувань.

Її гармати салютували послам московським, які в січні 1654 р. після Переяславської Ради прибули до Ніжина для прийняття присяги від населення міста.

Щодо слова “замок” то слід зазначити, що з ним пов'язане й інше поняття. Описуючи місто в шістдесяті роки XIX ст. М. Домонтович зазначає, що в усіх містах Чернігівської губернії збудовані “каменные тюремные замки”, у Ніжині його збудували поруч з замковою церквою. Ці приміщення зараз перебудовані і використовуються для потреб швидкої допомоги, бюро інвентаризації та інших установ.